

van bijdragen over personen, families en groepen die hetzij aan de patriotse hetzij aan de prinsgezinde kant enigerlei rol hebben gespeeld in de Bataafs-Franse tijd. De auteurs hoefden zich niet om de lengte van hun bijdrage te bekommeren. Soms is er dan ook iets oneigenlijks tussengesmokkeld, zoals de complete parenteel (106 blz.) van de nazaten van de oranjegezinde Rotterdamse tapper Willem van der Burgh (1757-1830), in wiens etablissement aan de Hoogstraat in 1795 actief voor het leger van de erfprins werd geworven. De kern van die bijdrage is overigens typerend voor de bundel als geheel. Uitgangspunt is telkens een persoon, een groep of een episode uit de Bataafs-Franse Tijd. Deze wordt aangekleed met biografische en genealogische gegevens, zodat er uiteindelijk iets als een groepsattitude, een netwerk of een groepsbeeld uit te voorschijn komt. Naast Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch, door L. Turksma vooral vanuit zijn correspondentie getekend, gaat het meestal om minder bekende personen: de patriotse wijnkoper Cornelis Balguerie uit Rotterdam (M. F. B. Meeuwes); de reeds genoemde tapper Van der Burgh; J. Ph. F. Filz, door Daendels terechtgesteld wegens de overgave van Amboina in 1810 (F. J. van Rooijen); de autobiografische aantekeningen van luitenant Melchior Hoek over de Russische veldtocht van 1812 (S. W. M. A. de Haan); het uitvoerig verslag door de ornitholoog H. Lichtenstein van zijn reizen door de Kaapkolonie en Zuidelijk Afrika in 1803-1806 (eerder verschenen in 1818). Het protest (Memorie van Defensie) van de Alkmaarse oranjeklant G. A. de Lange tegen het onrecht hem in 1813 aangedaan geeft tenslotte een boeiend beeld van de spanningen, de verwarring en het gekuij in een provinciestadje in de nadagen van het keizerrijk (C. E. G. ten Houte de Lange).

Enkele bijdragen stijgen boven het monografisch niveau uit. Het omvangrijke artikel van R. G. de Neve over de Bataviasche adresbeweging van december 1795, met een collectieve biografie van zowel de adressanten als de contra-adressanten, levert, naast een schat aan persoonsgegevens, een uitstekend beeld van de politieke verhoudingen in de kolonie (51-149). In een nog langere bijdrage lichten L. A. F. Barjesteh en F. J. van Rooijen uit een reeks Bataafse archivalia alle dorpsbèstuurders en -notabelen op het platteland van Zuid-Holland; ze beschrijven hun politieke kleur en activiteiten in de Bataafse Tijd en geven daarnaast een nuttige lijst van de aangetroffen exercitiegenootschappen (317-445). P. A. Chnstiaans bewijst de historici een grote dienst met zijn nauwkeurige staat van koning Lodewijks hofhouding; hij identificeert alle ambtenaren, geeft hun aanstellingsduur, en verwijst systematisch naar de biografische en genealogische literatuur (511-535).

Korte notities over het beheer van de stadhoudelijke goederen tijdens de Bataafse Omwenteling (M. A. G. Heijs en E. A. T. M. Schreuder), en over Bataafs Overschie (J. M. J. van den Berg) completeren het geheel. Deze informatieve bundel wordt afgesloten met een register van de zeer talrijke familienamen.

Willem Frijhoff

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

V. C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Dissertatie Groningen 1994, Groninger historische reeks XI; Assen: Van Gorcum, 1994, xi + 531 blz., f79,50, ISBN 90 232 2927 4).

Vincent Sleebes dissertatie dient in het licht te worden gezien van de paraplu waaronder ze is opgezet. Het NWO-project Integrale geschiedenis bedoelde de ontwikkelingen in twee re-

gio's, de Meierij van Den Bosch en het Groningse kleigebied, onderling 'integraal' te vergelijken: vanuit zoveel mogelijk invalshoeken zou de centrale vraagstelling over de 'kwaliteit van het bestaan' moeten worden behandeld in een model dat als de verhouding tussen 'perceptie' en 'satisfactie' is gedefinieerd. Het project stelt de ervaring dus centraal. Bij zo'n algemene vraagstelling vindt elke onderzoeker drie monumentale obstakels op zijn weg: zijn de ervarings-categorieën uit de vraagstelling wel op deze locatie toepasbaar? Zijn er wel passende bronnen? Van welke aard is het globale beeld waarnaar de onderzoeker streeft: harmonie, conflict, de versnippering van de pragmatiek? Uitgangspunten, opzet en aanpak zullen dat beeld immers sterk doen variëren. Gemeenschappen die ooit als modellen van sociale harmonie werden beschreven bleken opnieuw belicht soms een vat vol onverzoenlijke tegenstellingen.

De uitkomst van Sleebes studie naar sociale controle in het Groningse kleigebied lag dus voor een groot deel besloten in de wijze waarop hij vooraf de kernproblemen heeft gedefinieerd en in een onderzoeksopzet of een verhaalstructuur ingebed. Systematiek is zijn sterke punt, nog benadrukt door de wat afstandelijke, weinig empathische traditie van wetenschapsbeoefening waarin hij zich plaatst. Met hem weet de lezer waar hij aan toe is. Het sleutelwoord uit de boektitel is 'fatsoen', een term die de perceptie van de normen en de satisfactie van het gedrag in de publieke orde met elkaar vervoegt. De ondertitel levert de kern van de opzet: sociale controle, dat wil zeggen de macht die door sommige personen, groepen of instanties in het sociale veld met een beroep op hoger belang over anderen wordt uitgeoefend. Sleebe onderscheidt drie terreinen van machtsuitoefening, door hem systemen genoemd aangezien hij ze in verband brengt met het heersend rechtspluralisme: het informele gewoonterecht zoals dat in en door de gemeenschap wordt gehanteerd, de formele rechtspleging van de staat, en daartussenin de semi-formele kerkelijke regelgeving. Onmiddellijk herkent men de drie beheersingssystemen van sociaal gedrag: volkscultuur, kerkelijke tucht, overheidswetgeving (geruggensteund door justitie).

'Volkscultuur' staat bij Sleebe vooral voor de alledaagse interactie in de publieke ruimte, veelal in de persoonlijke sfeer. Ondanks zijn vaagheid wenst hij het woord toch te handhaven omdat het zou verwijzen naar een informeel socialisatiesysteem van normen en waarden, tegen de achtergrond van de oude 'morele economie', het universele regelsysteem dat boven de sociale verschillen stond. In de hoofdstukken 2 tot 5 komen achtereenvolgens de volkscultuur en de gedragsregulering door kerk, overheid en justitie aan de orde. Sleebe probeert daarin greep te krijgen op de controlemechanismen zelf. Voor kerk en overheid valt hem dat gemakkelijker dan voor de volkscultuur, waarvoor hij eigenlijk alleen afgeleide bronnen tot zijn beschikking had: de Groningse schoolmeestersrapporten uit 1828, verslagen van 't Nut, en een eeuw later de Volkskundevragenlijsten. Sleebe heeft niet de pretentie het gedrag zelf volledig in kaart te brengen, het gaat hem vooral om de controlemechanismen en hun reikwijdte. Zijn benadering kenmerkt zich dan ook door een externe blik die aan de sociale component de voorrang geeft boven de culturele, en aan de sociale ligging en uitwerking van culturele praktijken boven hun betekenis. De paragrafen over volksgeloof en magie komen niet echt boven het opsommingsniveau van zijn pedante zegslieden uit. Sleebe deconstrueert zijn bronnen niet — ook elders neemt hij ze vooral op *face-value*. Hij concludeert eenvoudig dat de volkscultuur onder druk van zowel de sociale als de religieuze polarisatie een proces van versnippering en segmentarisering doormaakte dat ten slotte nog slechts enkele losse, in zichzelf besloten subculturen over liet: een boerencultuur, en onder de arbeiders een *culture of poverty*. Voor het perceptie/satisfactiemodel lijkt die conclusie me niet subtiel genoeg. Sleebe neigt ertoe symbolen en rituelen (bijvoorbeeld de ketelmuziek) te reïficeren tot vaste attributen van specifieke sociale groepen. Hij houdt weinig rekening met verandering van betekenis of vorm. Zo komt zijn samenleving er in sociaal opzicht gesegmenteerder uit te zien dan ze in het culturele

veld vermoedelijk was, en is 'de' volkscultuur teveel die van een fatalerwijs verliezende partij.

De volgende hoofdstukken, over de sociale controle door kerk, overheid en justitie, zijn overtuigender. Sleebe voelt zich hier duidelijk beter thuis, kan er zijn betoog met een veelheid van bronnen uit verschillende hoek staven, en onderbouwt het veelvuldig met kwantitatief of serieel materiaal uit vooral de justitiële archieven. Ook in het kerkelijk leven ontstond een groeiende spanningsverhouding (ditmaal tussen recht- en vrijzinnigheid), die ondanks de revitalisatie van het kersteningsstreven resulteerde in zich parallel ontwikkelende groeps culturen. De unificerende rol van religieuze instituties werd in de loop van de negentiende eeuw in feite overgenomen door de burgerlijke overheid, die steeds centraler, intensiever en efficiënter wist op te treden en ondanks een zekere 'informalisering' (meer ruimte voor eigen initiatief van de burgers en hun organisaties) een groeiend aantal maatschappelijke terreinen controleerde. Het onderzoek naar de criminaliteit, met 100 bladzijden veruit het omvangrijkste hoofdstuk van het boek, documenteert grondig de vervanging van het oude beeld van het slechte individu door dat van de potentieel criminele onderlaag, gestigmatiseerd door de fatsoensnormen van de gevestigden als sociaal-culturele groep, die de controlemechanismen in handen hebben en zich ook terdege van hun taak en macht bewust zijn. Vervolgingsbeleid wordt steeds vaker afgelost door preventieve regelgeving.

In het tweede deel van het boek worden de drie regelsystemen in hun onderlinge wisselwerking bezien door een confrontatie met de praktijk van het dagelijks leven. In hoeverre was het beschavingsoffensief nu echt succesvol? Hoe de groei van ontkerstening en criminaliteit te verklaren als kerk en overheid hun sociale controle juist consolideerden? Drie terreinen worden daartoe op een aantal aspecten onderzocht: feest- en vermaakcultuur (de kroeg, verenigingsleven, huiselijkheid), sociale contacten (arbeidsverhoudingen, nabuurliphten, de houding tegenover vreemdelingen), de plaats van het privéleven in de sociale organisatie (huwelijk, opvoeding, gezinsmoraal). In zijn slotbeschouwing concludeert Sleebe dat de sociaal-economische en religieuze ontwikkelingen van negentiende-eeuws Oost-Groningen geleid hebben tot tweedelingen en polarisaties die bepalend waren voor de opkomst van specifieke groeps culturen, en trekt hij lijnen tussen de verschillende aspecten en levenssferen, die zijn studie in het raamwerk van de integrale geschiedenis moeten plaatsen. Zulke lijnen kunnen eigenlijk niet anders dan tentatief en algemeen blijven, want de scharnierpunten tussen de aspecten en levenssferen behoren, zeker waar het perceptie en satisfactie betreft, typisch tot het mentaal-culturele veld dat Sleebe slechts schoorvoetend betreedt. Hij beperkt zich welbewust tot een reeks conclusies over dwarslijnen in de gedragsfeer (de processen van verzakelijking, fatsoenering en privatisering) en tot een gearticuleerd beeld van de ontwikkeling van de sociale controle, waarin hij een dubbel proces van formalisering en fragmentatie herkent.

Dit boek heeft onmiddellijk en terecht veel aandacht getrokken. Ik vind het per saldo een indrukwekkende studie, van een groot synthetisch vermogen, steeds duidelijk geformuleerd en glashelder opgebouwd. Zeker, zoals in het discussiedossier van het *Volkskundig Bulletin*, XXIII (december 1995) 370-401, over de dissertaties van G. Rooijakkers en V. Sleebe is gesteld, doet Sleebes procesgerichte systematiek de empirie nogal eens te kort, maar Sleebe werkte nu eenmaal in het raam van een project dat op de samenhang van de aspecten in ruimte en tijd stond gericht. Die uitdaging heeft hij wat mij betreft waargemaakt. Dat er over Oost-Groningen op basis van hetzelfde materiaal nog heel andere boeken te schrijven zijn, zal elke historicus beseffen.

R. F. J. Paping, *'Voor een handvol stuivers'. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Dissertatie Groningen 1995, *Historiae agriculturae* XXVII; Groningen: REGIO PProjekt, Groningen: Nederlands agronomisch-historisch instituut, 1995, xxi + 535 blz., ISBN 90 5028 056 0).

Het blijft voor een onderzoeker met Vlaamse wortels een ongewone ervaring: de confrontatie met een landbouweconomie waarbinnen al eeuwen lang de externe markt en de monetaire transacties het levensritme bepalen, waarbinnen er een duidelijke scheidslijn loopt tussen bezittende boeren en bezitsloze arbeiders. Althans, dit is wat wij en velen onder ons van Groningen voorstellen. *In globo* blijft dit beeld na lezing van het boek van Richard Paping overeind, alleen is nu wel duidelijk dat die ogenschijnlijke stabiliteit onderliggende veranderingen in de sociale structuur verhult.

Tussen het midden van de achttiende en het midden van de negentiende eeuw ondergaat de Groningse landbouweconomie een aantal structurele verschuivingen. Ten eerste gaat een verdubbeling van de bevolking samen met een intensivering van het landbouwbedrijf. De grotere arbeidsinzet genereert een neerwaartse druk op de arbeidsproductiviteit. Dit wordt echter ruim gecompenseerd door een forse verbetering van de ruilvoet: (geëxporteerde) landbouwproducten worden duurder, (geïmporteerde) industriële producten worden goedkoper. Ten tweede leidt een ongelijke participatie aan de stijging van de levensstandaard tot processen van sociale polarisatie en proletarisering. Niet alleen groeit de loonafhankelijke bevolkingsgroep sterk aan (in 1770 heeft 44% van de in de landbouw actieve bevolking het statuut van arbeider, in 1850 is dat al 70%), daarbij ondergaat deze groep die hoofdzakelijk leeft van loonarbeid het scherpst de gevolgen van een differentiërende arbeidsmarkt (zomerarbeid), stagnerende reële lonen, een destabilisering van de immobiëlenmarkt, de beperkte draagkracht van de armenzorg, een eenzijdiger voedselpatroon. De globale inkomensstijging op de Groninger klei in de jaren 1770-1860 komt in onevenredige mate ten goede aan de kleine bovenlaag van kapitalistische boeren. Een 'verzakelijking' van de sociale verhoudingen zou hiervan het gevolg zijn. Een structurele sociale crisis blijft niettemin uit, omdat a zich een forse middenlaag ontwikkelt die gedeeltelijk mee profiteert van de economische groei, b de arbeidsvraag op lange termijn vrij stabiel blijft en c de relatieve prijs van niet-agrarische producten sterk daalt. Het is juist de sterke oriëntatie op een exportgerichte landbouw die de bestudeerde regio in deze periode van verarming relatief succesvol maakt (308).

Het onderzoek van Richard Paping wordt voorgesteld in een bijzonder gecondenseerd verhaal van 300 bladzijden waaraan 100 bladzijden bijlagen, evenveel bladzijden noten, literatuur- en archiefverwijzingen, een tachtigtal afbeeldingen en enkele tientallen tabellen en grafieken werden toegevoegd. Het doornemen van dit alles vergt tijd en doorzetting, temeer omdat de lezer zich door een wijde reeks van invalshoeken en analyses moet worstelen. Maar benadrukt moet worden, de inspanning loont. Gezegend met veel vakmanschap presenteert de auteur vaak doorwrochte ontledingen en interpretaties van het bevolkingsverloop, de beroeps- en bedrijfsstructuur, de economische productie, lonen en prijzen, koopkracht, consumptie en bestedingen, armenzorg. Voor dit alles steunt hij — tenminste in mijn Vlaamse ogen — op een onvoorstelbare hoeveelheid origineel bronnenmateriaal. Een groot deel van die gegevens kon worden omgezet in monetaire equivalenten en worden geordend in seriële reeksen, een krachtig onderzoeksinstrument in een geldeconomie als die van Groningen. Daarnaast is rijkelijk geput uit een opmerkelijk aanbod aan ego-documenten, inzonderheid boerderij-boekhoudingen. Dit dubbel aanbod tekent mee voor het soms dubbelslachtige karakter van het boek. De kern van het verhaal steunt op een structuralistische ontleding van tijdreeksen, waarbinnen zonder de vele aannames en intra- en extrapolaties geen voldoende coherentie kon worden